

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто теоретико-методологічні підходи до вивчення ціннісно-смыслової сфери особистості. Проведено аналіз основних теорій та концепцій вивчення даного феномену на основі праць А. Адлера, Д.А. Леонтьєва, В. Франкла, А. Маслоу, С.Л. Рубинштейна. Сформована загальна картина розуміння поняття ціннісно-смыслової сфери особистості в психологічній літературі.

Ключові слова: ціннісно-смыслова сфера, цінність, особистісний смисл, особистість.

В статье рассматриваются теоретико-методологические подходы к изучению ценностно-смысловой сферы личности. Проведен анализ основных теорий и концепций изучения даного феномена на основе работ А. Адлера Д.А. Леонтьева, В. Франкла, А. Маслоу, С.Л. Рубинштейна. Сформирована общая картина понимания понятия ценностно-смысловой сферы личности в психологической литературе.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, ценность, личностный смисл, личность.

The article discusses theoretical and methodological approaches to the study of value-semantic spheres of the individual. The analysis of the basic theories and concepts of the study phenomenon based on the works of A. Adler, D. Leontief, W. Frankl, Maslow, S.L. Rubinstein. Formed the overall picture of understanding the concept of value-semantic sphere of personality in the psychological literature.

Keywords: value-sense sphere, value, personal sense, personality.

Цінність як психологічне поняття

Поняття «цінність» широко використовується в сучасних суспільних науках (філософії, соціології, психології). «Цінність – поняття, яке використовується в психології та філософії для позначення об'єктів, явищ, їх властивостей, а також абстрактних ідей, що втілюють у собі суспільні ідеали й виступають завдяки цьому як еталон належного» [23].

В психології поняття цінності трактується по-різному. Навідміну від інших конкретних наук, в ній отримала певний розвиток «третья лінія», що сягала В. Дільтей і Е. Шпрангеру [см. 9], і складається в розумінні цінності як феномена психічного життя. Таке трактування дається в роботах А. Маслоу, В. Франкла, М. Рокіча і ряду інших, у тому числі вітчизняних фахівців, які вводять поняття «ціннісної орієнтації», поміщаючи його між суб'єктом і цінністю-об'єктом, яке стає позначенням інтенції [3, 17, 25, 26, 33].

Можна говорити про три форми існування цінності:

1. Цінність як суспільний ідеал.

2. Цінність в об'єктивній формі у вигляді творів матеріальної і духовної культури, або людських вчинків, які є конкретним предметним втіленням суспільних ціннісних ідеалів.

3. Соціальні цінності, які, переломлюючись через призму індивідуальної життєдіяльності, входять у психологічну структуру особистості у формі особистісних цінностей, що є одним із джерел мотивації її поведінки [11, 13].

У сучасній психології відсутній єдиний підхід до визначення природи і сутності цінностей, незважаючи на те, що цей феномен активно вивчається вітчизняними та зарубіжними дослідниками і першорядна роль особистісних цінностей в організації життя і діяльності людини визнається багатьма авторами [1, 2, 4, 17].

В цілому, при вивченні феномену особистісних цінностей в психологічній науці можна виділити три варіанти їх розуміння.

Відповідно до першого підходу, особистісні цінності можна трактувати в одному ряду з такими поняттями, як думка, уявлення і особисте переконання (М. Рокіч та ін.) Недолік цього підходу полягає в тому, що таким чином

цінності не мають самостійної спонукальної сили, черпаючи її з якихось інших джерел [15].

Набагато більшими евристичними можливостями володіє другий підхід, згідно з яким цінності виступають як різновид або подібність соціальних установок, відносин чи інтересів, так як тут виявляються направляюча і структуруюча функція цінностей – досить важливі моменти ціннісної регуляції поведінки (М.І. Бобнева, А.І.Донцов, А.Г. Здравомислов, О.І. Зотова, В.В. Новіков, В.В. Сусленко, Д.Н.Узнадзе, В.А.Ядов) [10,32 та ін]. Причому, будучи одним з базових особистісних підстав, ціннісні орієнтації входять всередину більш широкого синтетичного поняття спрямованості особистості, яке містить в собі домінуючі ціннісні орієнтації та установки, які проявляються в будь-якій ситуації (Б.Г. Ананьєв, Л.Е. Пробст та ін)[15].

Третій підхід, що володіє максимальним пояснювальним потенціалом, зближує цінності з поняттями потреби та мотиву, підкреслюючи їх реальну спонукальну силу (Ф.Е. Василюк, Б.І. Додонов, Ю.М. Жуков; Д.А. Леонт'єв) [13, 15]. В цьому плані цінності являють собою, на відміну від потреб, деякі генералізовані і надситуативні мотиваційні утворення, причому їх мотивуюча дія не обмежується конкретною діяльністю або конкретною ситуацією, вони можуть служити джерелом мотивації для інших, ситуативно-мінливих спонукань особистості.

Ціннісні орієнтації (від фр. Orientation – установка) багато дослідників визначають їх як спрямованість особистості на ті чи інші цінності. Вони висловлюють внутрішню основу відносин людини до різних цінностей матеріального, морального, політичного й духовного порядку [23]; цей зміст соціально-психологічного рівня спрямованості особистості, що взаємодіє зі значимими для неї оцінками навколишньої дійсності, пофарбованими значущими емоціями [21]

Потреби і мотиви. Більшість дослідників, говорять про принципову різницю даних понять. Так Ф.Е. Василюк вважає, що на відміну від потреб, цінності можуть бути «нашими», тобто відображати інтереси не конкретної людини, а групи або суспільства в цілому [8]. Джерелом потреб є індивідуальні відносини «Я» зі світом, джерело цінностей – колективний досвід соціальної спільності.

Д.А. Леонт'єв підкреслює, що цінності не обмежені даними моментом і, на відміну від потреб, не вдовольняються до кінця [14]. Відносна спонукальна сила і значимість потреб постійно змінюється, у цінностей вона незмінна. Потреби направляють суб'єкта на бажаний стан, цінності спонукають його до діяльності в бажаному напрямку. Потреби в цілому виступають як «модель бажаного» (Майбутнього), цінності – як «модель належного».

Особистісний сенс. За В. Франклом, людина знаходить сенс життя, переживаючи певні цінності [26]. Сенс, як цілісна сукупність життєвих відносин, за Ф.Е. Василюком, є свого роду продуктом ціннісної системи особистості [8]. Б.С. Братусь фактично зрівнює поняття «цінності» і «особистісний зміст» [27]. Однак, на нашу думку, ці два поняття не можуть розглядатися як рівні. Сенс є когнітивне утворення, в той час як цінність крім смислової складової з необхідністю включає в себе емоційний компонент (переживання цінності) і поведінковий компонент (прийняття цінності включає в себе певну поведінку, спрямоване на реалізацію цієї цінності [8].

Установка (за Д.Н. Узнадзе). Функція установки, полягає в тому, що вона «вказує» на предметпотреби, здатний задовольнити її в даній ситуації [22]. Установки й особистісні цінності об'єднують спільне для них стан готовності. У той же час число цінностей, які може мати індивід, значно менше, ніж число установок, пов'язаних з конкретними ситуаціями. Більшість вітчизняних авторів дотримуються точки зору, що саме цінності визначають основні якісні характеристики установки, маючи велику суб'єктивну значимість, а не навпаки [см. 31]. Особистісні цінності, таким чином, більш стійкі, надситуативно, задають вектори руху особистості, в той час як установки пов'язані з конкретною ситуацією і визначають поведінку людини в залежності від обставин.

Норми поведінки. Поняття норми (наприклад, групової) передбачає велику ступінь уніфікації та стандартизації поведінки, ніж поняття цінності. Причому при відхиленні поведінки індивіда від прийнятих у групі норм застосовуються групові санкції. У той час як ціннісно-орієнтована поведінка зумовлена, головним чином, процесом самоактуалізації особистості (А. Маслоу) [16].

В.А. Ядов (1975) розглядає ціннісні орієнтації як елемент диспозиційної структури особистості, що регулює її поведінку і діяльність у найбільш значущих ситуаціях соціальної активності [32].

Він розробив диспозиційну концепцію регуляції соціальної поведінки індивіда, основна ідея якої полягає в тому, що людина володіє складною системою різних диспозиційних утворень, організованих ієрархічно, які регулюють його поведінку і діяльність.

Кожен рівень цієї системи включає три компоненти: 1. Потреба, класифікована з точки зору включеності індивіда в різні сфери соціальної діяльності;

2. Ситуацію, в якій діє індивід і яка «зустрічається» з певними потребами; 3. Диспозиційне утворення, що регулює поведінку і діяльність індивіда.

Система ціннісних орієнтацій індивіда формується на вищому рівні розвитку особистості і відповідає вищим соціальним потребам особистості в саморозвитку і самовираженні, притому в соціально конкретних, історично обумовлених формах життєдіяльності, характерних для образу життя суспільства і соціальних груп, до яких належить індивід і з якими він себе ідентифікує, а, отже, – світогляд, ідеологію і образ думок, яких він поділяє [6, 25]. Звідси впливає вирішальна роль цього диспозиційного рівня в саморегуляції поведінки.

При цьому В.А. Ядовим розроблена статусно-ієрархічна структура цінностей – у вигляді ядро-центричної моделі:

1. Цінності зовнішнього статусу, утворюють стабільне ядро;
2. Цінності середнього статусу (структурний резерв);
3. Цінності нижче середнього статусу (периферія);
4. Цінності нижчого статусу.

Цінності ядра і нижчого статусу малорухливі, а цінності, що займають проміжне положення знаходяться в постійному русі [32].

Функції особистісних цінностей

Практично всі автори визнають за особистісними цінностями (Ціннісними орієнтаціями, усвідомленими смисловими утвореннями) дуже важливе місце в структурі особистості.

Цінності особистості утворюють складну багаторівневу ієрархічну систему, займаючи

прикордонне положення між мотиваційно-потребною сферою і світоглядною структурою свідомості (системою особистісних смислів). Відповідно, особистісні цінності виконують подвійні функції. З одного боку, система цінностей виступає в якості внутрішнього джерела життєвих цілей людини, виражає те, що є для нього найбільш важливим і володіє особистісним змістом. З іншого – в якості вищого контрольного органу регулювання всіх побудників активності людини, визначаючи прийнятні способи їх реалізації [31].

Існує припущення про існування, принаймні, трьох соціально-психологічних рівнів регуляції поведінки з точки зору участі в них цінностей. Перший, генетично найбільш ранній, рівень характеризується відсутністю цінностей як регулятора. Поведінка індивіда повністю визначається внутрішньогруповими факторами, наявністю або відсутністю лідера, симпатіями і антипатіями, впливом більшості на меншість і т.д.

Явище групового конформізму спостерігається саме на цьому рівні. Переважаючі механізми регуляції: наслідування і негативізм, навіювання, зараження. Включеність особистості в групову діяльність в цих умовах мінімальна.

Другий рівень спостерігається тоді, коли спрямованість групової активності така, що дозволяє пов'язати її з цінностями, а форма організації цієї активності сприяє включенню особистості. Провідним механізмом на цьому рівні є механізм соціального міжіндивідуального порівняння. Індивід приймає рішення, орієнтуючись на власний ідеал, і на групову норму. При цьому рішення, частіше за все, ближче до сприймаємої їм норми. Цей рівень можна позначити як нормативно-ціннісний.

На третьому рівні вирішальним стає зміст спілкування, а не розподіл позицій взаємодіючих членів групи. Внутрішньогрупові норми відіграють дуже малу роль. Значення групової взаємодії в тому, що воно створює атмосферу, що сприяє активній включеності особистості, а також мобілізації ресурсів усіх членів групи. Ціннісна сфера особистості не тільки визначає форми та умови реалізації спонукань людини, а й сама стає джерелом їхньої мети. Як зазначає А.І. Донцова, ціннісні орієнтації спрямовують і коригують процес цілепокладання людини, орієнтують людину серед об'єктів природного і соціального світу [19].

Ще одна важлива функція системи цінностей пов'язана з розв'язанням конфліктів і протиріч у мотиваційній сфері особистості [31]. Як пише Ф.Е. Василюк, система цінностей виступає в даному випадку як «психологічний орган» виміру і зіставлення міри значущості мотивів, співвідношення індивідуальних напрямлень і «надіндивідуальної сутності» особистості [8].

Крім того, виділяють такі функції цінностей особистості як:

1. Експресивна, яка виражається в тому, що людина прагне прийняти цінності передати іншим, здобути визнання;

2. Функція захисту особи, яка полягає в тому, що ціннісні орієнтації виступають свого роду фільтрами, пропускають лише ту інформацію, яка не вимагає істотної перебудови всієї системи особистості;

3. Пізнавальна, спрямована на об'єкти і пошук інформації, необхідної для підтримки цілісності особистості;

4. Координації внутрішнього психічного життя, гармонізації психічних процесів, узгодження їх у часі і відносно умов дійсності.

Структура особистісних цінностей

В структуру цінності як такої входить три компоненти:

1. Когнітивний компонент, який включає в себе значення, що відбиває суспільній функції даної цінності в соціальному світі, і сенс – як «значення для себе». Ці дві складових можуть збігатися, можуть частково перекривати одна одну. Саме цінності, що володіють особистісним сенсом для людини, стають регуляторами і орієнтирами його життя і вчинків;

2. Емоційний компонент – переживання ціннісного стану;

3. Поведінковий компонент, який представлений реалізацією прийнятої людиною цінності в поведінці і діяльності.

“Досліджуючи проблему розвитку ціннісних орієнтацій, РР Накохова виділила структурні компоненти ціннісних орієнтацій – когнітивний, емотивний, конативний, креативний [18].

Когнітивний компонент і його сутність у структурі ціннісних орієнтацій виділені на основі аналізу досліджень Б.Г. Ананьєва, Л.С. Виготського, В.В. Давидова, А.Н. Леонтьєва, Д.Б. Ельконіна та ін. і представлені як незадоволена потреба пізнання нового. Гума-

ністична ціннісна орієнтація надає активність всім іншим ланкам системи цінностей, є основою ціннісно-аналітичної та творчо-пошукової роботи свідомості [29, 30].

Емотивний компонент ціннісних орієнтацій визначений на основі робіт С.Л.Рубінштейна та ін. Він формує ставлення індивіда до світу духовних і моральних цінностей у формі безпосереднього переживання [24, 29, 30].

Конативний компонент (роботи Л.І. Божович, А.Н. Леонтьєва, В.С. Мухоміної та ін) відображає систему домінуючих мотивів поведінки, що виражають внутрішню основу її ставлення до дійсності [25, 12].

Креативний компонент ціннісних орієнтацій відображає необхідні особистості для творчості мотиви, які спонукають до нього, знання та вміння, потрібні для створення продукту, що відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю, здатністю породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення. При цьому розвиток ціннісних орієнтацій в процесі освоєння культури передбачає не тільки присвоєння культурного досвіду, а й формування потреби діяти за законами краси, задавати новий предметний світ культури (А.В. Брушлинський, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, К. Роджерс та ін) [28].

Від структури цінності як такої перейдемо до розгляду структури особистісних цінностей.

Система ціннісних орієнтацій має багатовимірну структуру. Вершина її – цінності, пов'язані з цілями особистості. З.І. Файнбург відзначає «надзвичайну складність системи ціннісних орієнтацій особистості ... складність її детермінації соціальним, багатоплановою і багатоплановою опосередкованість. Тобто ми маємо справу з багатовимірним об'єктом, дуже складним за своєю структурою» [цит. по 31].

Система ціннісних орієнтацій не є чимось абсолютно впорядкованим і нерухомим, вона суперечлива і динамічна, відображає як головні, істотні, стрижневі зміни взаємозалежності особистості зі світом, так і зміну поточних, сьогохвилинних, певною мірою випадкових життєвих ситуацій. Принцип ієрархії або багаторівневості є найважливішою характеристикою системи ціннісних орієнтацій особистості. З цієї причини термінальні та інструментальні, вищі і регресивні, внутрішні та зовнішні по своєму походженню цінності можуть одночас-

но відповідати різним рівням або стадіям особистісного розвитку.

Будь-яка історична громадська форма життєустрою і життєдіяльності людей має не просто окремі цінності, але їх систему, певну ієрархію цінностей. Без засвоєння особистістю такої системи цінностей, без визначення власного ставлення до них, неможливий не тільки успішний процес соціалізації особистості, а й відповідне підтримання нормативного порядку в суспільстві взагалі. Ієрархія індивідуальних (особистісних) цінностей є своєрідною сполучною ланкою між окремою людиною і суспільством, його культурою в цілому. Іншими словами, є духовний світ самої людини і певна культура суспільства, які взаємопов'язані і взаємодіють за допомогою цінностей певної людини.

Є також підстави для припущення, що цінності, розташовані ієрархічно вище, виступають у функції цільових по відношенню до лежачих нижче: цінності, які вказуються першими, мають і цільовий аспект, а, розташовані нижче по ієрархії, «поводяться» як інструментальні, тому – менш стійкі. Вони виступають цілями другого порядку, тобто засобами для досягнення більш значимих цілей. Що ж до цінностей з найнижчим рангом, то їх незначна стабільність, швидше за все, говорить про «периферійне» положення в ціннісній структурі (несуттєві цілі).

На думку А.Г. Здравомислова і В.А. Адова, наявність стійких ціннісних орієнтацій характеризує зрілість людини і забезпечує її стійкість і стабільність. Так, наприклад, стійка структура ціннісних орієнтацій визначає такі якості особистості, як активність життєвої позиції, наполегливість у досягненні цілей, вірність певним принципам та ідеалам, цілісність, надійність. Навпаки, суперечливість в ціннісних орієнтаціях тягне за собою непослідовність, непередбачуваність поведінки людини; нерозвиненість ціннісних орієнтацій особистості визначає її інфантилізм, панування зовнішніх стимулів в поведінці особистості, а, отже, конформізм, безликість людини.

Таким чином, цінності – це ядро структури особистості, що визначає її спрямованість, вищий рівень регуляції соціально-психологічної поведінки особистості.

Класифікації і типології особистісних цінностей

Існує безліч підстав для класифікації цінностей, однак вони, як і визначення цінностей неоднозначні. Складна природа суб'єктно-об'єктного відношення, що відображається у вигляді цінностей, породжує різні підстави для їх класифікації та типологізації.

М. Рокіч виділив 18 термінальних цінностей, а інструментальних – близько 70, але емпірично досліджував тільки по вісімнадцять тих і інших. Таким чином, на цьому рівні мова йде про два-чотири десятки базових цінностей.

За своїм функціональним значенням цінності особистості можна розділити на дві основні групи: термінальні та інструментальні (М. Рокіч) [33]. Термінальні, або цільові цінності узагальнено виражають найважливіші цілі, ідеали, самооцінені сенси життя людей. Їх, в свою чергу, підрозділяють на особистісні та соціальні. В інструментальних цінностях відображені схвалені в даному суспільстві чи іншій спільноті засоби досягнення мети. З одного боку, це моральні норми поведінки, а з іншого – якості, властивості людей.

Залежно від спрямованості на особистісний розвиток чи на збереження гомеостазу цінності можуть бути розділені на вищі (цінності розвитку, буттєві цінності) і регресивні (цінності збереження, дефіцитні) (А. Маслоу) [17].

Таким чином, особистісні цінності складають базовий компонент особистості, визначають її спрямованість, яка втілюється в переконаннях, моральних позиціях і проявляється в соціальних відносинах, діяльності, спілкуванні.

Література

1. Абульханова-Славская, К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности / под ред. Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1981. – С. 19-45.
2. Абульханова-Славская, К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1991. – 338 с.
3. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер – М., 1993. – 175 с.
4. Андреева, Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 320 с.
5. Асеев, В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / В.Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 158 с.

6. Беякас, Т.М. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей -культурных символов в индивидуальном сознании / Т.М. Беякас, О.Г. Зевина // Вопросы психологии. – 1997. – №5. – С.44-55.
7. Братусь, Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. — М.: Мысль, 1988. —307 с.
8. Василюк, Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М.: МГУ, 1984. – 200 с.
9. Годфруа, Ж. Что такое психология. В 2-х Т. / Ж. Годфруа. – М.: Мир, 2005, – 376 с.
10. Донцов, А.Н. Психология коллектива / А.Н. Донцов. – М.: МГУ, 1984. -208 с.
11. Жуков, Ю.М. Ценности как детерминанты принятия решения: социальнопсихологический подход к проблеме / Ю.М. Жуков // Психологические проблемы социальной регуляции поведения / под ред. Е.В. Шороховой, М.И. Бобневой. -М.: Наука, 1976. – С. 254-277.
12. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. -М.: МГУ, 1975.- 289 с.
13. Леонтьев, Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез феноменология ценностной регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев. //Вестник Московского университета. Серия Психология. – 1997. – № 1.- С . 20-27.
14. Леонтьев, Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. – М.:Смысл, 1997.-64с.
15. Леонтьев, Д.А. Психология смысла: Автореф. дис... д-ра психол. наук. Д.А. Леонтьев. – М., 1999. – 484 с.
16. Маслоу, А. Мотивация и личность. 3-е изд. / Пер. с англ. – Спб.: Питер, 2008. – 352 с.
17. Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. М.:Смысл, 1999.-425с.
18. Накохова, Р.Р. Развитие ценностных ориентации младших школьников средствами народного эпоса и мифологии / Р.Р. Накохова // Мирпсихологии. -2000. – №4. – С. 160-161.
19. Наумова, И.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / И.Ф. Наумова. – М.: Наука, 1988. —199 с.
20. Ольшанский, Д.В. Основы политической психологии /Д.В. Ольшанский-Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — 496 с.
21. Платонов, К.К. Краткий словарь системы психологических понятий /К.К. Платонов. – М., 1981. – 175 с.
22. Прангишвили, А.С. Проблема установки на современном уровне разработки грузинской психологической школы / Прангишвили А.С. //Психологические исследования / под ред. А.С. Прангишвили. -Тбилиси, 1973.-С. 10-26.
23. Психология. Словарь / под ред. А.А. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
24. Рубинштейн, С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М.: АН СССР, 1957.-253 с.
25. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности /под ред. В.А. Ядова. – Л., 1979. – 264 с.
26. Старовойтова, Г.М. К исследованию этнопсихологии /Г.М. Старовойтова // Этнические стереотипы поведения / под ред. А.К.Байбурина. – Л.: Наука, 1985. – С. 15-48.
27. Франкл, В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990.-368 с.
28. Хьелл, Л., Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зинглер. — СПб.: Питер, 2002. – 608 с.
29. Шафранская, К.Д. К вопросу о ценностных ориентациях личности /К.Д. Шафранская, Т.Г. Суханова // Личность и деятельность. – Л.: ЛГУ, 1982.-С. 108-115.
30. Шиянов, Е.Н. Гуманизация образования и профессиональная подготовка учителя / Е.Н. Шиянов. — М.: Ставрополь, 1991.-401 с.
31. Шиянов, Е.Н., Идея гуманизации образования в контексте отечественных теорий личности / Е.Н. Шиянов, И.Б. Котова. – Ростов-на-Дону: РИО, 1995. – 315с.
32. Яницкий, М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
33. Ядов, В.А. Социальная идентичность личности / В.А. Ядов. – М.: Высшая школа, 1994. – 276 с.
34. Rokeach, M. The nature of human values. New York: Free Press, 1973.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2012